

Г.О. НЕСТЕРЕНКО

**ПРИМОРДІАЛІСТСЬКІ ТА МОДЕРНІСТСЬКІ ТЕОРІЇ НАЦІЇ:
СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ЧИ КОНСТРУКТИВНЕ ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ?**

Дослідження різних аспектів проблеми нації та націогенези є сьогодні актуальним для України та інших держав, які відносно нещодавно виникли в історичному часі – ця актуальність пояснюється в першу чергу тим, що набуття етнонаціональною спільнотою власної державності ще не забезпечує її стабільного, комфортного існування та прогресивного розвитку, а загострює ще більше питань. (Зокрема, стосовно нашої держави зростаюча активність націологічних розбудов безпосередньо обумовлена також і необхідністю пошуку шляхів консолідації та демократизації українського суспільства). У пошуках відповіді на ці питання доводиться звертатися до самих коренів теоретичного осмислення феномена нації.

Зважаючи на існуючу в науковій літературі термінологічну плутанину стосовно різних аспектів націологічної проблематики, слід підкреслити, що ми працюємо в рамках концепту політичної нації, розуміючи під останньою утворену на основі етнічних груп соціальну спільноту, специфічними рисами якої є певний рівень національної самосвідомості та воля до політичної самоорганізації, що обумовлює формування держави з демократичним ладом правління і націленість на спільне майбутнє.

Таке розуміння нації, як відомо, виникло у XVIII столітті в Західній Європі, що було зумовлене об'єктивними історичними обставинами. Із поширенням і поглибленням наукового осмислення феномена політичної нації виокремлювалися найрізноманітніші концепції, які за загальним спрямуванням прийнято поділяти на дві групи – модерністські та примордіалістські. До аналізу цих концепцій звертаються практично всі дослідники, які цікавляться проблематикою нації та націогенези, найбільш ґрунтовними в цьому контексті є праці В.Свуха, Г.Касьянова, І.Кураса, Ю.Римаренка, С.Римаренка, М.Степика, Ю.Шаповала тощо. Найдетальніший аналіз примордіалізму та модернізму з виокремленням позитивів і негативів кожного з цих підходів представлений, на нашу думку, в монографії Г.Касьянова “Теорії нації та націоналізму”, проте і вона не дає остаточної відповіді на запитання, заявлене в назві запропонованої нами статті. Тому метою даної роботи є аналіз змісту примордіалістських і модерністських теорій нації, спрямований на з'ясування того, чи можлива в їх суперечливості конструктивна взаємодоповнювальність.

Основною відмінною рисою *модернізму* від примордіалізму є те, що в рамках модерністських концепцій нація розуміється як продукт індустріального суспільства: модерністи переконані в тому, що процеси націєтворення розпочалися лише в модерну добу (кінець XVIII – початок XIX ст.). Крім того, на відміну від примордіалістів, модерністи приділяють першочергову увагу суб'єктивним чинникам націєтворення, через що модерністські концепції можна також назвати суб'єктивістськими. Модерністську версію націєтворення поділяють, наприклад, такі дослідники, як Б.Андерсон, О.Бочковський, Е.Гелнер, Е.Гобсбаум, К.Дойч, А.Каппелер, К.Келгон, Г.Кон, В.Коннор, Б.Кравченко, Р.Шпорлюк.

Німецький історик А.Каппелер поділяв погляд, що нація є явищем модерної доби і від попередніх етапів розвитку людських спільнот її відрізняє низка ознак. По-перше, на відміну від станових, організованих “по горизонталі” до-національних спільнот, нація формується “по вертикалі”. По-друге, в індустріальну добу ідея нації стає потужним інтегруючим ідеологічним чинником, а в попередні часи більшого значення мали релігія, становий поділ, династія тощо. І, нарешті, згідно з Каппелером, сучасна нація є не елітарним, а масовим феноменом, тому що своїм виникненням та існуванням завдячує демократії як участі широких мас населення в політиці [Див.: 1, 274].

У працях К.Дойча найбільш повно представлена так звана комунікативна теорія нації, в якій націоналізм розглядається як одна з необхідних умов процесу модернізації, через що й нація постає модерним феноменом. Як визначальна риса процесу переходу від традиційного суспільства до модерного в цій теорії підкреслюється зростання комунікативних можливостей

соціуму, що і створює підґрунтя для формування національних культур, відповідно цим і відрізняється нація від попередніх форм самоорганізації людства. Але зростання комунікативних можливостей спостерігається в усьому світі, тому не тільки це зумовлює становлення націй – нацією стає лише та спільнота, яка виробила компліментарні способи і засоби спілкування. Компліментарність при цьому означає взаємовідповідність і взаємозамінність. Отже, згідно з теорією К.Дойча, визначальною рисою модерної нації є компліментарність способів і засобів комунікації, адже саме вона є першою необхідною передумовою внутрішньої єдності спільноти [Див.: 2].

Надзвичайно яскраву модерністську концепцію пропонує О.Бочковський. Зокрема, в книзі “Наука про націю та її життя” він відверто пише: “Нація – ... це герой новітньої історії. Батьківщиною нації була Європа, ця частина світу, де повстали й найскоріше сформувалися народи. Сучасна, тобто новітня нація, це типовий витвір європейської історії, точніше кажучи, європейського суспільно-господарського та культурно-політичного розвитку” [3, 6-7]. В іншій роботі О.Бочковський стверджує, що, на відміну від етносу – який живе патріархальним життям, має лише почуття етнічної (родинної) спорідненості – “сучасну, або так звану модерну націю” характеризує національна свідомість; і додає, що термін “етнос” стосується через це архаїчних, а не політологічних шарів суспільного розвитку [4, 260].

Е.Гелнер стверджував, що нації не існують у реальності, а виникають як особлива форма поєднання культури і держави, можлива за певних історичних умов, які визрівають тільки в модерну епоху [5, 48].

Група модерністських концепцій також не є однорідною у своєму складі: залежно від того, вважається модерна нація штучно створеною діями еліти чи такою, що виникає природним чином завдяки солідарності мас, їх поділяють на інструменталістські та конструктивістські концепції.

Інструменталістський підхід отримав у літературі другу назву – “природний”, оскільки його представники пов’язують виникнення націй із вродженою здатністю людей відчувати психологічний комфорт, перебуваючи в групі собі подібних, а також із їх прагненням консолідуватися в такі групи, утворювати окремі політичні одиниці, відділяючись від більших за розмірами культурно неоднорідних політичних одиниць. Цей підхід чітко сформульований, зокрема, в роботі Я.Тамір “Ліберальний націоналізм” [6].

“Інструменталізм” Б.Андерсона в його концепції уявлених спільнот проявляється в тому, що націю (як і будь-який інший великий колектив людей, в якому через розмір неможливий безпосередній контакт усіх мешканців між собою) слід розглядати не як реальне утворення, а як уявне – тобто нація стає нацією, коли її члени “уявляють”, вважають себе членами однієї нації. Нація як спільнота існує значною мірою завдяки людській уяві, завдяки здатності особистості усвідомити себе як частину конкретної спільноти та досягнути факт наявності цієї спільноти. Каста, клан, клас, нація відрізняються один від одного лише способом уявлення їх членів про їх природу та специфіку – особливість нації полягає в тому, що це є уявлена *політична* спільнота [7, 6]. При цьому, згідно з Андерсоном, термін “нація” не став новою назвою якогось феномена, що існував раніше під іншою назвою: вона виникає завдяки новому уявленню про неї, сформованому або завдяки виникненню певних обставин, або цілеспрямовано.

Своєрідну проекцію інструменталістських теорій на українське націєтворення представляє собою концепція американського дослідника Р.Шпорлюка, яка ґрунтується на теорії уявлених спільнот Б.Андерсона, на ідеї “етнічно-соціального ядра” Е.Сміта й на думці Л.Грінфелд про те, що формування практично всіх сучасних націй відбувалося в умовах конфронтації з іншими національними спільнотами. Процес формування української політичної нації Р.Шпорлюк розглядає в контексті світових процесів поширення націоналізму, нерівномірного розвитку країн із виникненням конкуренції між передовими та відсталими. У цю модерну епоху починається трансформація населення Росії та Польщі, для яких Україна була “окраїною”, в національні спільноти – за таких умов у ХІХ столітті українці опинилися в ситуації, коли доводилося вибирати – або стати частиною цих модерних націй, або самим трансформуватися в таку націю. І хоча Р.Шпорлюк і зазначає, що цей

“український проект націєтворення”, звичайно ж, розроблявся інтелектуальною елітою, оскільки під впливом подій у світі саме її представники були обізнані про націоналістичні тенденції, він не стверджує штучного творення української нації їх зусиллями “зверху”. “Український проект націєтворення був не більше і не менше як спробою трансформації периферій декількох націй, які, у свою чергу, являлися периферіями Заходу, в суверенні спільноти, здатні безпосередньо входити в контакти з ширшим світом, з тим, що у дев’ятнадцятому, а ще більше у двадцятому століттях вважалося зосередженням сучасної цивілізації в політиці, культурі, науці та економіці” [8].

До інструменталістських ми відносимо і концепцію Е.Гелнера, згідно з якою люди є членами однієї нації “лише тоді, коли вони належать до однієї культури”, але це є не єдиною вимогою до факту існування нації: крім цього, люди можуть вважатися представниками однієї нації “лише тоді, коли вони визнають, що належать до однієї нації” (курсив наш – Г.Н.). Іншими словами, за Гелнером, нації представляють собою “артефакти людських переконань, лояльностей і почуття солідарності”. Людська спільнота стає нацією тільки там і тоді, де і коли її представники безумовно визнають певні взаємні права та обов’язки по відношенню до інших як безумовну умову членства в нації [9, 7].

Отже, Е.Гелнер, посилаючись на процеси модернізації, пропонує суто технологічне пояснення причин утворення націй у Західній Європі. Він стверджує, що з настанням нових (індустріальних) часів у Західних державах визріває об’єктивна необхідність у тому, щоб кордони суспільства визначались відповідно до меж поширення певної культурної традиції, оскільки величезна і дорога освітня машина, яка робить можливим процес модернізації, вимагає господаря, політичного протектора, котрий платить і контролює якість [10, 106-107]. Щоправда, інструменталістські установки концепції Гелнера проявляються яскраво тільки тоді, коли він говорить про утворення націй у Західній Європі. Але коли йдеться про націєтворення в Східній Європі, неважко побачити елементи **конструктивістського підходу**: Гелнер наполягає на тому, що нації в Східній Європі не виникли природним чином, а стали результатом цілеспрямованої міфотворчої та пропагандистської діяльності місцевих еліт. Міфи, які при цьому використовувались, за Гелнером, стосувалися спільного походження та спільної культури, а їх дієвість забезпечувалася низьким рівнем селянської культури, на яку вони спрямовувалися [10, 113-118]. (Отже, як бачимо, не завжди можна чітко віднести концепцію того чи іншого дослідника до конкретної групи). Цей погляд Гелнера ґрунтується на сформульованій в 60-х роках ХХ століття концепції Г.Кона (яку поділяють також А.Вінклер, Дж.Пламенац тощо) та на дещо модифікованій концепції “уявних спільнот” Б.Андерсона. Такий шлях штучної побудови нації Г.Кон називає етнічним націоналізмом і характеризує як найбільш консервативну та антигуманну політичну течію, тому що вона ставить у центр національної ідентифікації відданість певній культурі і прагне будувати націю навколо ірраціональної, до-цивілізованої концепції народу, який легко піддається впливу перебільшеної уяви та збуджених емоцій, що в кінцевому рахунку призводить до створення закритих суспільств, які – як відомо – не є довговічними [Див.: 11; 12].

Конструктивістський підхід іноді називають також “ситуативним”, оскільки він стверджує штучність національних рухів, їх появу внаслідок конструювання елітами, що переслідують свої інтереси, певних історико-культурних міфів про спільну історичну долю, культурну спорідненість етносів, які беруть участь у творенні нації, тощо.

Цього підходу дотримується, наприклад, Е.Гобсбаум, розробляючи погляд, що нація значною мірою є результатом “винаходу традицій” – цілеспрямованого масштабного процесу ідеологічної “імплантації” певних спільних культурно-політичних символів у масову свідомість із метою створення національної спільноти, отже, нація в концепції Гобсбаума виникає в результаті суспільної інженерії і є свідомо сконструйованою людською спільнотою [13; 14].

Американський дослідник П.Брасс, також поділяючи версію про штучне створення націй елітами і стверджуючи, що етнонаціональні спільноти є найзручнішими для задоволення потреби еліт у здобутті масової підтримки в боротьбі за владу, демонструє, як шляхом перетворення культурної єдності спільноти на політичну еліти досягають власних

цілей: “Культурні здобутки, цінності і практика етнічних груп перетворюються на політичні ресурси еліт у боротьбі за політичну владу та економічні прибутки ... У процесі перетворення культурних форм, цінностей і практики на політичні символи еліти, змагаючись одна з одною за контроль над територією чи етнічною групою, намагаються зміцнити чи підірвати солідарність групи. Еліти прагнуть мобілізувати етнічну групу проти своїх супротивників або проти централізованої держави” [15, 15-16].

Конструктивістське бачення процесів націєтворення пропонує і американський соціолог К.Келгон, коли відстоює погляд, що націю не можна визначати за допомогою лише емпіричних параметрів: нація скоріше утворюється через певний спосіб самоствердження, спосіб мислення, спілкування й діяльності, “які дають змогу *створювати колективну ідентичність, мобілізувати людей* на виконання колективних задумів, розрізняти народи й відповідні види побуту” (курсив наш – Г.Н.) [16, 4-5].

Сучасний нам український політолог О.Хорошилов також схиляється до конструктивістської думки, зо нація як політичний організм має свої “мрію”, яка є продуктом інтелектуальної діяльності еліти, підкреслюючи при цьому, що саме від здатності еліти пристосувати ідеологію до життя залежить виживання нації [17].

Канадський історик Б.Кравченко, керуючись конструктивістськими установками, аналізує процеси формування української нації, стверджуючи, що вирішальним періодом у цьому було ХХ століття (хоча він і визнає, що деякі з цих суспільних процесів розпочалися раніше). Б.Кравченко пов’язує зміни в національній свідомості українців зі зрушеннями в соціально-економічній сфері, в першу чергу – з трансформацією українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне. Ця трансформація спричинила дестабілізацію й руйнування традиційної для українського соціуму соціальної структури і формування якісно нової української *еліти, яка повинна була вплинути на формування національної самосвідомості і скористатися нею для досягнення власних політичних цілей* [Див.: 1, 275-276].

Серед російських дослідників найбільш послідовним конструктивістом можна вважати В.Тишкова, який, напевно, вслід за Б.Андерсоном, тлумачить нації як “уявлені спільноти”. Нація в його розумінні постає як “деякий соціальний конструкт, члени якого, на знаючи один одного особисто, тим не менш розглядають себе як спільність із єдиною долею та сподіваннями”. Причому, “хоча така спільнота представляє собою уявлену конструкцію, часто вона стає жорсткою реальністю та створює імпульс для колективної дії” [18]. Тишков вважає, що “нація – це слово, наповнене смутним, але привабливим змістом. Воно використовується активістами для специфічних цілей мобілізації та для утвердження своїх внутрішньогрупових і позагрупових статусів. Коли воно впроваджується на масовому рівні і стає частиною повсякденної мови, група може називатися нацією без будь-яких наслідків” [19, 17].

Як свідчить приклад останньої концепції, а також приклад теорії нації Е.Гелнера, не завжди націоналістичні розбудови можна чітко розвести на конструктивістські та інструменталістські, адже іноді дослідники висловлюють думки, що зближують їх і з першою, і з другою підгрупами концепцій. Але очевидною є відмінність і тих і інших від примордіалістських теорій.

Примордіалістські концепції нації представлені працями таких західних дослідників, як Дж.Армстронг, К.Гіртц, І.Лисяк-Рудницький, Е.Сміт, Е.Шилз та інші. Основна ідея, на якій вони побудовані, стосується того, що нації утворюються не “з нуля”, а “виростають” на основі етнічних спільнот (штучно створених чи реальних); при цьому тяглість, континуїтивність етнонаціонального розвитку забезпечується такими елементами культури, як міфи, символи тощо, які в цьому процесі якісно змінюються, особливо в період становлення нації.

Зокрема, К.Гіртц відстоював погляд про те, що ще в “донаціоналістичний” період людської історії між людьми склалася система взаємодії, основана на мовних, релігійних, расових, етнічних, територіальних та інших зв’язках – відповідно, як етнічна група, так і нація є природною спільнотою. Кожна особистість протягом свого життя проносить у собі почуття спорідненості з членами етнічної чи національної спільноти, до якої належить, а корені цього почуття містяться в місці народження, у кровних зв’язках, релігій чи мові. Ці зв’язки, таким

чином, не сформувалися внаслідок раціональної діяльності в модерну епоху, а представляють собою даність для кожної особистості і закорінені в її підсвідомості [Див.: 20, 108-110].

Е.Сміт вважає мову, релігію, расу, почуття етнічності та територіальної належності основними й найбільш органічними з відомих в історії формами колективного поєднання людей. І саме в цьому розумінні вони для Е.Сміта є споконвічними, передують політичним (як більш складним) формам суспільної самоорганізації і створюють підґрунтя для останніх. При цьому стверджується, що ці споконвічні зв'язки завжди були і будуть найбільш поширеною і стабільною формою консолідації людей, і робиться висновок, що в націях немає нічого нового, вони представляють собою лише особливий вид розгортання примордіальних форм міжлюдських взаємин [21, 12].

Намагаючись лаконічно підсумувати основні положення примордіалістського підходу, американські дослідники Д.Еллер і Р.Кафлан виділяють у ньому такі три базові ідеї:

1) усі види “прадавніх” ідентичностей є апіорними, природно даними; вони мають психологічну основу і, відповідно, існують до і незалежно від соціальної практики (скоріше, навпаки – це вони безпосередньо впливають на соціальну практику)⁴

2) ці примордіальні зв'язки не піддаються раціональному осмисленню і водночас мають величезну регулятивну силу, домінуючи над людською свідомістю;

3) примордіалізм передусім має справу з чуттєвою сферою людського буття, завдяки чому прадавні ідентичності, зв'язки й почуття якісно відрізняються від будь яких, породжених суспільною практикою чи досвідом [22, 45-46].

До групи примордіалістських концепцій нації можна віднести і концепцію українського історика Я.Дашкевича, який, обґрунтовуючи теорію незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів, дійшов висновку, що націєтворчі процеси серед слов'ян розпочалися ще в VII–IX століттях, із часів хозарського наступу та приходу норманів. Саме до цього періоду він відносить зародження української нації (за його термінологією – α -нації), яка з утворенням Київської держави стає панівною. На цьому етапі перетворення українського етносу в націю, за Я.Дашкевичем, відбулося дуже швидко (приблизно за сто років), що спричинило крихкість державного організму і відділення в ньому ще двох націй – новгородсько-псковської (β -нації) та російської (γ -нації), причому остання як найбільш агресивна асимілювала β -націю [23, 112].

Слід зазначити, що в українській націології примордіалістська версія є більш поширеною, на відміну від західної, де більша частина вчених розділяють модерністські установки. Але, на відміну від західних примордіалістів, більшість українських дослідників цього напрямку не розділяють ідеї про те, що етнічна спільнота, на основі якої будується нація, може бути сконструйованою штучно. Навпаки, фактор безперервності в процесах етнонаціогенези часто перебільшується чи абсолютизується, а поширена думка про органічність елементів культури, що забезпечують таку історичну континуїтивність, повністю заперечує їх конструктивістське значення.

Послідовники примордіалістського підходу розглядають етнонаціональні спільноти і як соціальні, і як кровно-родинні, у зв'язку з чим усі примордіалістські концепції можна розділити на два напрями: соціобіологічне (наприклад, Л.Гумільов, Л.Залізник) та еволюційно-історичне (Ю.Бромлей, А.Пономарьов та ін.).

На думку Л.Гумільова, антропосфера поділяється на спільноти, які називають або народами, або націями, або етносами – отже, він не розводить понять “етнос” і “нація” (що часто викликає суперечки в наукових колах), а, вкладаючи в них однаковий зміст, позначає ними всі спільноти, на які структурований людський світ. Щоправда, сам Гумільов вважав, що термін “етнос” є найбільш зручним для позначення цих спільнот, але аналіз його теорії не залишає сумніву, що цим терміном дослідник позначав усі історичні етапи (рівні) розвитку людських спільнот, найвищим із яких на сьогодні вважається нація. На користь цього свідчить і те, що він говорить про процеси зародження етносу, його поступового ускладнення та диференціації і так далі. Гумільов вважає, що люди об'єднуються за принципом компліментарності, під якою він розуміє неусвідомлену симпатію до одних людей та антипатію до інших. Коли утворюється етнос, ініціатори цього процесу підбирають собі

активних співучасників саме за цим принципом компліментарності; останній же залишається дієвим на всіх етапах розвитку етносу, іменуючись патріотизмом. Теорію Гумільова ми відносимо до *соціобіологічних*, оскільки її пронизує така загальна установка: *етнос-нація є не просто соціально організовувана одиниця (лише соціальним чином її неможливо організувати): вона повинна мати ще й свої природні форми*, при цьому великого значення вчений надавав географічному фактору етногенезу, адже етнос завжди пов'язаний із ландшафтом, у лоні якого він існує. І навіть характер активності членів етнонаціональної спільноти визначається умовами природного середовища – ландшафтними, культурними, соціальними [Див.: 24].

П.ван ден Берг розглядає етнічність як результат еволюції кровної, біологічної спорідненості людей, що є природним способом боротьби за виживання. Отже, етнічна група представляє собою феномен, в основі якого лежать біологічні та генетичні чинники, причому “кровна спорідненість досить часто є цілком реальною для того, щоб стати основою для таких могутніх почуттів, які ми називаємо націоналізмом, трибалізмом, расизмом чи етноцентризмом” [25, 99].

Своєрідний соціобіологічний варіант примордіалізму представляє собою і концепція Л.Залізняка, яка присвячена розвитку української нації та її залежності від антропологічного типу, причому більшою мірою зосереджується на питаннях етногенезу як безпосередньої основи націєтворення. Залізняк стверджує, що “сучасні українці генетично пов'язані з людністю Південної Русі, на відміну від більшості білорусів та росіян, які належать до іншого антропологічного типу ... Українці XVI-XVIII ст. за основними етновизначальними показниками (культура, мова, етнічна територія, ментальність, самосвідомість, антропологічний тип тощо) були безпосередніми генетичними нащадками людності Південної Русі X-XIV ст. Русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були праукраїнцями” [Цит. за: 1, 266].

Прикладом *еволюційно-історичної* версії примордіалізму є концепція іншого українського дослідника А.Пономарьова, в якій розвивається погляд, що український етнос шляхом тривалої історичної еволюції перетворився на націю, що, зокрема, знайшло відображення в процесі зміни етнічних самоназв: “Етап формування українського етносу пов'язаний з етнічним “русь”, формування української нації – із самоназвою “українці”. За часом перший охоплює історію до XII ст., другий розпочинається з XII ст., тобто від того часу, коли етнос утворив державу” [Цит. за: 1, 267]. Пізніше, за А.Пономарьовим, націєтворчий процес було перервано і відновлено в XVI-XVII століттях, а потім нація “дозрівала” через низку етапів, відомих як національно-культурне відродження.

Згідно з концепцією Ю.Бромлея, яка також має риси еволюційно-історичної, нація постає етносоціальним організмом – спільністю людей, об'єднаних етнічним походженням, які на цій основі існують як структури в межах державних кордонів [Див.: 26]. Тобто нації (так само, як і племена, народності) створюються еволюційним шляхом завдяки синтезу етнічної спільності людей та певного соціального організму. Звичайно, етнічній якості притаманна неабияка стійкість: у ході історичного процесу може значно змінитися етнічна територія, а деякі частини етносу – навіть від'єднатися від основного ядра, може змінитися словниковий склад мови, матеріальна й духовна культура тощо, проте, поки в людей-представників одного етносу зберігаються специфічні етнічні риси та самосвідомість, етнос продовжує існувати як такий. Таким чином, Ю.Бромлей робить висновок, що “етнічне в нації значно довговічніше класового” [Цит. за: 27, 126]. Підкреслюючи значення історичного чинника в дієздатності нації, Ю.Бромлей також стверджує, що наявна невідповідність між матеріально-економічним ґрунтом етнонаціональної спільноти та її духовною надбудовою спричинює переміщення етнічної специфіки в галузь етнічної (національної) свідомості та самосвідомості, завдяки чому виникає підвищена увага до історичного минулого спільноти, підйом історичної пам'яті – і це служить механізмом самозбереження (етнічний парадокс Бромлея) [Див.: 27, 54].

Г.Касьянов виділяє ще одну версію примордіалізму, яку він назвав “політико-генетичною”, і як приклад її наводить концепцію Я.Дашкевича, згідно з якою українська нація

(як етнічна і політична) сформувалася вже в період Київської Русі, причому за своїми основними ознаками вона вже тоді відповідала тим вимогам, які були висунуті до націй після Великої французької революції [1, 268]. На наш погляд, ця теорія має дуже багато спільного з еволюційно-історичним підходом до розуміння націогенезу, вирізняючись у ньому хіба що наголошенням на політико-державному чиннику національної єдності, тому немає потреби настільки подрібнювати класифікацію примордіалістських концепцій. Зокрема, висновок про те, що українська нація своїми коріннями сягає ще часів Київської Русі (IX-X ст.), є характерним і для еволюційно-історичного напрямку.

Завершуючи аналіз модерністських та примордіалістських концепцій нації, слід зазначити, що, на нашу думку, не всі наявні сьогодні теорії нації можна однозначно віднести до першої чи другої групи. Так, риси і перших, і других виявляються в концепції професора Празького університету М.Гроха. З одного боку, він розділяє модерністську установку про те, що нації виникли не в прадавній історії, а в перехідний від феодального до капіталістичного суспільства період, адже “у капіталістичному суспільстві пролетаріат одержав доступ до освіти і, отже, до культурної спільноти нації, до якої він належав етнічно”, через що і перетворився на “інтегрованого в національні спільноти” [Цит. за: 27, 773-775]. Модерністський відтінок, пов'язаний із значенням ринкових економічних відносин у формуванні нації, має і сформульована Грохом дефініція, згідно з якою нація є “велика соціальна група, яку характеризує комбінація різних типів відносин (економічних, територіальних, політичних, релігійних, культурних, лінгвістичних тощо), що виникають, з одного боку, з розв'язання фундаментальної суперечності між людиною та природою на певній компактній території, з іншого боку, – із відображення цих відносин у свідомості людей” [28, 4-5]. З іншого ж боку, М.Грох категорично не погоджується з конструктивістськими чи інструменталістськими поглядами на штучне створення націй, вважаючи, що сучасна нація є не продуктом націоналізму, а наслідком довготривалих соціальних процесів. Адже основу концепції М.Гроха складає тлумачення нації як “компонента соціальної дійсності, що має історичне походження”, як “феномена, що реально існує та виявляє себе в націоналістичних рухах” [28, 3].

В концепції І.Лисяка-Рудницького також поєднуються примордіалістські і модерністські установки. З одного боку, вчений не заперечує того факту, що зі становленням сучасної нації в матеріальній і духовній культурі та в житті народу відбуваються радикальні зміни, однак вони, на його думку, мають еволюційний характер, тобто становлення нації є тяглим процесом, в якому спостерігаються перерви, однак наявність історичної основи забезпечує спадковість етно- й націогенезу [1, 270-273].

Важко віднести до групи примордіалістських чи модерністських концепцій і теорію М.Вебера, в якій врахована діалектика об'єктивних і суб'єктивних чинників націогенезу. Адже, як відомо, за Вебером, спільнота є нацією тоді, коли, з одного боку, їй притаманні певні об'єктивні спільні ознаки, які відрізняють її від інших (культура, територія тощо); з іншого – ці ознаки отримують суб'єктивне втілення, що виявляється в почутті внутрішньої єдності членів спільноти [29, 172].

Наразі можна виявити певні неузгодженості і всередині цих підходів між поглядами їх представників. Найбільш яскравим із них є, мабуть, ставлення західних дослідників – послідовників модернізму до концепції Е.Гелнера. Більшість із них згодні з Е.Гелнером у тому, що нації та націоналізм є продуктами XVIII століття, але, хоча і вважають його найбільшим “модернізатором” в інтерпретації природи націоналізму, лише деякі з них повністю розділяють думку Гелнера щодо повного ігнорування процесів, що передували індустріальному розвитку. Дійсно, напевно, важко погодитися з тим, що нації є абсолютно новим типом спільнот, які не мали історичних попередників у минулому, однак це вже є аргумент на користь примордіалізму, який сформувався всередині модерністського підходу.

Важко заперечити, що і примордіалістські, і модерністські концепції продукують у суспільну свідомість окремі ефективні пізнавальні моменти, через що в літературі були спроби для збереження корисних елементів “примирити” ці різноспрямовані підходи шляхом розведення понять. У цьому зв'язку “етнос” зазвичай зіставляється з “нацією”, при цьому

етнос розуміється примордіально, як історично-природний феномен, а нація – конструктивно-інструменталістськи.

Прикладом цьому може служити концепція В.Коннора, яку більшість учених відносить до модерністських, а Е.Сміт – до різновиду примордіалістських. Із модернізмом погляди В.Коннора поєднує те, що він вважав націю не елітарним, а масовим феноменом, відповідно, і виникнення її відносив до модерних часів – епохи масових комунікацій, письменності, масової політики, загального виборчого права тощо. Водночас, говорячи про національне почуття, В.Коннор стверджує, що воно виникає на основі етнічного, а етнічність в інтерпретації цього дослідника перебуває за межами раціонального осмислення, оскільки має прадавні історичні корені – отже, і національне почуття є ірраціональним і примордіальним, позаісторичним. Згідно з Коннором, націю об'єднує не фактична історія, а відчуття цієї історії, “яке дає членам нації інтуїтивну впевненість в особливому походженні та становленні групи” [30, 202]. Це, зокрема, послужило приводом Е.Сміту віднести концепцію В.Коннора до так званих переніалістських концепцій (від “perennial” – постійний, вічний), в яких вважається, що спільноти, які ми сьогодні називаємо “націями”, існували з давніх-давен, і те, що відповідні їм терміни виникли тільки в модерну епоху, не заперечує “примордіальності” явищ, яким вони відповідають [21, 12; 31, 159].

Іншим прикладом поєднання примордіалістських і модерністських настанов є концепція Г.Сетон-Уотсона, а саме його поділ націй на “старі” та “нові”. “Старі” нації (наприклад, англійська й французька), на його думку, почали формуватися в період середньовіччя і процеси консолідації в них відбувалися еволюційним шляхом, відповідно, і національна самосвідомість визріла в них до виникнення націоналістичної доктрини (що є примордіалістським поглядом). “Нові” ж нації, за Сетон-Уотсоном, формувалися набагато пізніше, в епоху націоналізму, і були результатом впровадження ідеологічних конструкцій еліт – отже, і формування національної самосвідомості відбувалося в них революційним шляхом (що споріднює його концепцію з модернізмом) [32, 6].

Цікавою є спроба російського дослідника І.Татаренко знайти компроміс між примордіалістськими та модерністськими установами. У своєму дисертаційному дослідженні з проблематики національної ідентифікації вона робить проміжний висновок, що “нація не існує поза свідомістю, сама по собі, вона існує лише в думках людей, але і в цій якості вона є реальність, яка здійснює надзвичайно могутній зворотний вплив на соціальну поведінку людей” [33].

Загалом же проведений нами аналіз примордіалістських та модерністських концепцій дозволяє зробити висновок, що кожен із цих напрямів відзначається певною достовірністю та системою аргументів на свою користь. Ці підходи до розуміння нації відбивають різні аспекти цього складного багатогранного соціального феномена і можуть розглядатися як такі, що доповнюють один одного, разом створюючи насправді комплексну повномасштабну картину. У реальній дійсності, для ефективного тривалого функціонування й прогресивного розвитку національної спільноти необхідні як природно утворені об'єктивні передумови (про які йдеться в примордіалістських концепціях), так і цілеспрямована діяльність членів самої нації, в першу чергу, національної еліти (що постає основою націєтворення в модерністських концепціях). Адже почуття національної єдності (на відміну від етнічної) формується не стільки стихійно (з подібного життєвого досвіду, спільності території тощо), скільки формується цілеспрямовано засобами ідеологічного та просвітницького впливу. З іншого ж боку, декларована ідеологами єдність на основі спільної держави і загальнозначущої мети не “приживеться” в широкому загалі, якщо не матиме природного об'єктивного підґрунтя.

Найбільш перспективним подальшим напрямом наукових розвідок із цієї проблематики ми вважаємо аналіз культурологічних, психологічних, історико-економічних, етнологічних, етатистських, етносоціологічних концепцій нації та націогенези з метою формування найбільш широкої універсальної соціально-філософської картини буття національних спільнот, що можна зробити шляхом зняття суперечностей між цими концепціями та використання конструктивного потенціалу кожної з них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999.
2. Deutch K. Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality. – Cambridge, MA, 1953.
3. Бочковський О.І. Наука про націю та її життя. – Н.-Й., 1958.
4. Бочковський О.І. Вступ до націоналізму. – Мюнхен: УТГІ, 1991-1992.
5. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Путь. – 1992. – № 1.
6. Tamir Y. Liberal Nationalism. – New Jersey: Princeton, 1993.
7. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – London; New York: Verso, 1995.
8. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000.
9. Gellner E. Nations and Nationalism. – Oxford, 1983.
10. Gellner E. Conditions of Liberty. Civil Society and its Rivals. – London: Penguin Books, 1994.
11. Kohn H. The Age of Nationalism. – New York, 1968.
12. Kohn H. The Idea of Nationalism. – New York, 1967.
13. Hobsbawm E. Invention of Tradition // The Invention of Tradition / Eds. E.Hobsbawm, T.Ranger. – Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sidney, 1983.
14. Hobsbawm E. Mass Producing Traditions: Europe, 1870-1914 // The Invention of Tradition / Eds. E.Hobsbawm, T.Ranger. – Cambridge; New York; Port Chester; Melbourne; Sidney, 1983.
15. Brass P. Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison. – New Delhi; London, 1991.
16. Calhoun C. Nationalism. – Minneapolis, 1997.
17. Хорошилов О. Ідеологія державотворення як чинник формування політичної нації // Нова політика. – 2000. – №4 (30).
18. Тишков В. Нация – это метафора // <http://magazines.russ.ru/druzhba/2000/7/tishkov.html>.
19. Тишков В.А. Забыть о нации // Вопросы философии. – 1998. – №9.
20. Geertz C. Old Societies and New States. – New York, 1963.
21. Smith A. The Ethnic Origins of Nation. – Basil Blackwell, 1986.
22. Eller J., Coughlan R. The Poverty of Primordialism // Ethnicity / Eds. J.Hutchinson, A.Smith. – Oxford; New York, 1996.
23. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: Монографія / Ю.І.Римаренко, М.М.Вівчарик, О.В.Картунов та ін.; За заг. ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000.
24. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л.: Наука, 1990.
25. Van den Bergh P. Race and Ethnicity: A Socio-Biological Perspective // Nationalism / Eds. J.Hutchinson, A.Smith. – Oxford; New York, 1994.
26. Бромлей Ю.В. Этнос и география. – М.: Наука, 1972.
27. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996.
28. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – Cambridge, 1985.
29. Weber M. The Nation // M.Weber. Essays in Sociology / Transl. and ed. H.H.Gerth and C.Wright-Mills. – London, 1948.
30. Connor W. Ethnonationalism: The Quest for Understanding. – Princeton; New York, 1994.
31. Smith A.D. Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism. – London New York, 1998.
32. Seton-Watson H. Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – Boulder (Coll.), 1977.
33. Татаренко И.В. Национальная идентификация в переходных обществах: Автореф. дис. ... к.филос.н.: 09.00.11 – социальная философия. – М., 2003.